

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i08.007>

O‘ZBEK NASRIDA INSON TAQDIRI VA IJTIMOIY MUHITNING BADIY TALQINI

Gulnoza Boqiyeva Qosimovna

Farg‘ona viloyati, Farg‘ona tumani

24-maktabning ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi, magistr

Annotatsiya. Maqolada XX asr boshlaridagi o‘zbek nasrida ijtimoiy muhit va inson taqdiri masalasi badiiy talqin nuqtai nazaridan yoritilgan. Unda A.Qodiriyning “Mehrobdan chayon”idagi Nazmi, G.G‘ulomning ”Netay” qissasidagi Netay hamda Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidagi Zebi timsollari qiyosiy tahlil qilinadi. Qahramonlar fojiasi orqali davrning ijtimoiy illatlari va ayollar huquqsizligi muammosi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: epik nasr, badiiy talqin, ijtimoiy muhit, inson taqdiri, ayol obrazi, fojiaiy konsept.

Abstract. The article examines the problem of the social environment and human destiny in Uzbek prose of the early 20th century. Based on a comparative analysis, the characters of Nazmi (A.Qodiriy's "Scorpion from the mihrab"), Netay (G.Gulam's "Netay"), and Zebi (Cho'lpon's "Night and Day") are studied. The social vices of the era and the disenfranchisement of women are revealed through the tragedy of the heroines.

Keywords: epic prose, artistic interpretation, social environment, human destiny, female character, tragic concept.

Аннотация. В статье исследуется проблема социальной среды и судьбы человека в узбекской прозе начала XX века. На основе сравнительного анализа рассматриваются образы Назми (“Скорпион из михраба” А.Кадыри), Нетай (“Нетай” Г.Гуляма) и Зеби (“Ночь и день” Чулпана). Через трагедию героинь раскрываются социальные пороки эпохи и бесправие женщин.

Ключевые слова: эпическая проза, художественная интерпретация, социальная среда, судьба человека, образ женщины, трагический концепт.

Kirish. Ijodkorlar asarlarining o‘ziga xos bo‘lishi, avvalo, borliqning betakror yaratilishi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchidan, shoir, yozuvchi, dramaturgning hayot tajribasi, turmushni kuzatishi, bilim darajasi, didi, saviyasi, dunyoqarashiga asoslanadi. Uchinchidan, bunda shoir-u yozuvchining qiziqishi, fe‘l-atvori, ichki dunyosi, umuman, ijodiy tafakkuri, badiiy idroki akslanadi. Asar tahlili va talqiniga badiiy idrok kontekstida yondashuv psixobiografik metod nuqtai nazaridan yaxshi ma‘lumotlar beradi.

G‘afur G‘ulomning “Netay” qissasi o‘z zamoni, qahramonlar yashayotgan muhiti, fohishaxona va undagi ayollarning ayanchli hayoti xususidadir. Asar qahramoni Netay taqdirini hal etishda, uning qismati fojiali tus olishida ayni muhitning ta’siri katta. Netayning fojiaiy hayotini, ruhiy iztiroblarini A.Qodiriyning ”Mehrobdan chayon”idagi “Qirq qizlar” bobida keltirilgan Nazmi bilan qiyoslash mumkin. To‘y kuni yaqin bo‘lsa-da, sevganidan ayrilib, otasining uch yillik solig‘i badaliga Xudoyorga tortiq qilingan Nazmi nomusi toptalib, “qirq qizlar”ga qo‘shilgan. Bu shoira qiz ikki yil yig‘lab, zor-u nolon o‘n gulidan bir guli ochilmay, bevaqt yorug‘ olamni tark etadi.

“Oy-u yillar yig‘lagan, bag‘rin har dam tig‘lagan,
Hasratidan big‘lagan, baxtsiz bir qiz Nazmidir”, [1:161]

deya fig‘on chekkan, ko‘pchilikning ayta olmagan hasratini kuylarga solgan, behisob faryodlari sabab oxiri silga chalinib vafot etgan Nazmi siymosida Qodiriy tutqin qizlarning achchiq taqdiri-yu ko‘ngil o‘rtanishlarini mungli ohanglarda ifodalaydi. G‘.G‘ulomning “Netay” qissasida esa, himoyasiz yosh qiz Toshkentda bir kecha mehmon bo‘lgan Amir Olimxonga tortiq qilinadi. Netayning ham o‘z ahvolini, fig‘on-u nolalarini Nazmi kabi ashula bilan ifodalashi qissaning estetik ta’sirchanligini yanada oshiradi.

Qodiriy bilan G‘afur G‘ulomning hayotga va voqelikka munosabati, badiiy-estetik talqini, ruhiy kechinmalarni, qalb dramatizmini aks ettirishda lirik kirish, lirik chekinish, qistirma epizod kabi vositalar, sir saqlash kabi usullardan foydalanishda o‘zaro yaqinliklar ko‘zga tashlanadi. Nazmi va Netay kabi qahramonlarning ichki, tashqi portreti, xatti-harakatlari, muomala-munosabatlari talqinida ancha mushtarak jihatlar mavjud.

“Netay” qissasida ijtimoiy davr bosh qahramonning taqdirini fojiali bo‘lishiga olib keladi. Qissada yozuvchi inson va jamiyat munosabatlari masalasini juda keng yoritadi. U har qanday notinchlikni qattiq qoralab, “Otalar o‘g‘illarini, onalar qizlarini tanimagan bir musibat kunlar”da ham chin insoniy fazilatlar saqlanib qolishi va otalik hissining qadrli, lazzatli tuyg‘ulari zinhor millat tanlamasligiga diqqat qaratadi. Muhit bo‘lsa Netayxonni ko‘chaga haydab soladi. Topgan puli “kundalik maishatini ming qiyinchilik bilan qoplaydigan” oddiy rus ishchisi Semyon qizni uyiga olib ketadi. Xotini ikkalasi uni boqib, yuvib, taraydi, voyaga yetkazadi. Afsuski, ilgari “xudo bersin” deb qizchaga qiyo boqmagan Samad va Valixo‘ja boylar Semyonni dinni buzishda, qizni o‘g‘irlashda ayblashadi. Undan Netayni tortib olishib, so‘ng Semyonni zavoddan haydatishadi. Ayrim tadqiqotchilarning qayd qilishganidek, qissada rus ishchisi obrazi yaratilganligi muhim emas. Muhimi, Semyondagi va uning xotinidagi qaynoq mehr-shafqat tuyg‘ulari, bolajonlilik xislatlarining nosir tomonidan alohida mehr-muhabbat bilan chizilganligidadir. Zero, G‘afur G‘ulom ham Zebixon, Po‘latxonlarning baxtsiz turmushidan, ko‘ngillaridagi tuyg‘ulardan, ularni qafaslarga qamashga olib kelgan vaziyatdan, istak-tilaklarning bo‘g‘ilayotganligidan, haqoratlangan qalblaridan otilib chiqayotgan yig‘ilari tosh ko‘ngillarga yetib bormaganidan so‘zlamochi ekanini lirik chekinishlarda goh oshkor, goh majoziy tarzda so‘zlaydi.

Dukchi eshon boshchiligidagi g‘azot qanchalik ijobiy ahamiyat kasb etmasin, G‘afur G‘ulom nazarida mamlakatdagi betinchliklardan oddiy xalq jabr ko‘radi. sargardonlik tufayli Qo‘qon ko‘chalarida tentirab yurgan yetim qiz Netay bir burda non ilinjida odamlarning qo‘liga qaraydi. Ammo “Xudo bersin”, – degan kalomdan boshqasini eshitmaydi. Hatto

qizga ayrimlar vahshiy niyat bilan nazar soladilar. Qissada kishilar haminqadar kun kechirayotgan, xalqning ahvoli nihoyatda nochor bo‘lgan davr manzaralari shu tariqa jonlantiriladi. Garchand, qissada xarakterlar ruhiyati yetarlicha ochilmagan, voqealar mantig‘i ancha kuchli, tarixiy faktlar bisyor, kompozitsion tarqoqlik mavjud bo‘lsa ham, asarning yechimi to‘g‘ri hal qilingan.

Asarda tirikchiligi zo‘rg‘a o‘tayotgan, farzandlaridan bevaqt ajralgan, qalbi o‘ksik Semyon ko‘prik tagida beozor uxlab yotgan qizaloqqa achinish barobarida farzandlariga vaqtida berolmagan, qalbining allaqayerida saqlanayotgan, sekin-asta unutila boshlagan tuyg‘ularini tiriltirib yuboradi. Bu otaning farzandga bo‘lgan mehr-u shafqati, muhabbati, ardog‘i edi. Afsuski, bu go‘zal tuyg‘ularni Samad, Saidrahimboy, Valixo‘ja boylar to‘g‘ri tushunmaydilar. Natijada Netayning taqdirini tashqi muhit tomonidan yaratilgan vaziyat hal qiladi, johil, nafs iskanjasidagi kishilar masalani zo‘rlilik va zulm bilan hal qiladilar. Ular amal, boylik uchun Netayni amirga tortiq qiladilar. Mansabparastlik, ta‘magirlik, shafqatsizlik, nafsiga qullik kabilar qizning taqdirini fojiali yakunlashga olib keladi va u fohishaxonaga tashlanadi.

“To‘zmayin men bu alamga xor-u zor o‘ldim netay,

Ochmayin bir g‘uncha so‘lgan navbahor o‘ldim netay”, [2:45]

deb fig‘on bilan aytilgan, maxzunlikka yo‘g‘rilgan bu qo‘shiqqa hech kimsa parvo qilmaydi. “Yovvoyi qiz”ning bu nolasidan har doim sokin oquvchi ariqqina bu kechaning uyatidan, vaxshatidan, jinoyatning shiddatidan qizarib, bo‘g‘riqib oqadi.

“Netay” qissasini Hamzaning ahloqiy-ma‘naviy buzilishni fosh etuvchi “Paranji sirlari” (1927) tragediyasiga o‘xshatishimiz mumkin. G‘afur G‘ulom ham islovatxona hayoti, fahsh dunyo tasviri orqali insoniylikni oyoqosti qiladigan razil odamlarni ko‘rsatadi.

Bu masala Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida o‘ziga xos badiiy talqinini topgan. Cho‘lpon mutelikni hayot dasturiga aylantirgan inson fojiasini romanning ko‘p qahramonlarida, ayniqsa, Zebining timsolida yorqin ifodalab bergan.

Endigina o‘n besh bahorni qarshilagan, o‘zbek tabiatining binafsha kabi beozor, hammaning ko‘zi va dilini quvontiradigan bu chechagi Razzoq so‘fidek badfe‘l, qo‘rs va johil kishining xonadonida ochilgan. Agar Zebi boshqa muhitga, insonning, farzandning qadri bor oilada tug‘ilganida, bu qadar ayanchli qismatni boshidan kechirmagan bo‘lar edi. Cho‘lpon talqinidagi bahor – bu faqatgina tabiat fasli emas. Zebi kabi ruhan yosh, go‘zal va sodda kishilar bo‘lgan Salti ham, boshqa dugonalari ham, O‘lmasjon ham – shu bahorning inson shaklidagi ko‘rinishlaridir. Bu bahoriy muhitdan binafshadek uzilib, kuzgi shudgorga o‘tkazilgan – Akbarali mingboshiga uzatilgan Zebining halokatga uchrashi tabiiy edi. Bu obraz mavjud tuzum siyosati oldida qismati arzimas chaqa bo‘lgan, haq-huquqi qadsiz ayollarning umumlashma timsoligina bo‘lib qolmay, san‘atni qalbi bilan his etuvchi qobiliyat egasi hamdir.

“O‘zbek adabiyotida san‘atni sevadigan ayol timsoliga kam o‘rin berilgan, asosan havasmand sifatida va ko‘pincha epizodik obrazlar sifatida talqin etiladi” [3:78].

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asaridagi qo‘shiqchi Zebi obrazi esa asosiy obrazlardan biri sanaladi. Zebi sodda, oddiy, juda oqko‘ngil, san‘atni, hayotni behad sevuvchi qiz. Uning hayoti o‘z davrining oddiy qizlaridek ko‘rinsa ham, ulardan farqli

ravishda u qobilyatli. Otasining johilligi, davr zulmiga qarshi isyon sifatida asar davomida o‘rni bilan uning “tiniq g‘uborsiz, jonon piyoladek jaranglab chiqadigan chiroyli, o‘tkir ovozi” [4:259] baralla yangraydi. Bu ovoz peshona ustida pilpillagan eng yorug‘ yulduz kabi boshqa ovozlardan ajralib turadi. Zebining qo‘shiqchilikdagi iqtidori sharoit taqozosiga ko‘ra tor doirada tan olingan. Uning san‘ati O‘lmas aravakashning og‘ir “uh” tortishiga, qizlarning, kecha og‘ushidagi olamning sukut saqlab tinglashiga, ayollar anjumaniga jon kirishiga qolaversa, Akbarali mingboshining har qanday pastlikdan voz kechib, san‘at shaydosi bo‘lishga majbur etadi.

Bulbulnikiday ovozi bilan tezda dong‘i ketgan, Miryoqub tomonidan Akbaraliga “Dovud payg‘ambarniki kabi ovoqli”, deya ta‘riflangan Zebining qismati kundoshlik balosi bilan tutashadi. Uning qishloq safari tufayli bir zumda rivojlanib ketgan fojiali taqdiri dahshatli voqealar bilan to‘la.

Birinchidan, u otasi teng kishiga – uch xotinli mingboshiga turmushga chiqishga majbur bo‘ladi;

Ikkinchidan, shu badbashara eri ham unga qarab otilgan o‘qdan o‘lib, Zebi o‘n besh yoshida beva qoladi;

Uchinchidan, u erining qotili sifatida tuhmatga qolib yetti yilga Sibirga surgun qilinadi.

Uning ko‘rgiligi bu mudhish falokatlar bilan ham tugamay, ota-onasidan ham ayriladi. Cho‘lpon Zebi boshidan kechgan xushnud daqiqalar bilan dahshatli kunlarni tasvirlash va ularni tarozi pallasiga qo‘yishga bizni undash bilan birga, u yashagan dunyoni, o‘sha davrning g‘ayriinsoniy mohiyatini shafqatsiz ravishda ochib tashlaydi. Shu tariqa bizni romanda faol harakat qilmagan, balki voqealar oqimida suzib borgan qahramonning fojiali qismati to‘g‘risida o‘ylashga majbur etadi. Har bir inson o‘z baxti uchun kurasha bilishi zarur, baxti uchun, insonlik haq-huquqlari uchun kurashish har bir insonning insoniy belgilaridan birini tashkil etishi kerak. Cho‘lpon Zebi obrazi orqali shu fikrlarni olg‘a surmoqchi bo‘lgan. Agar muallif bosh qahramonga Zebo ma‘nosini anglatuvchi Zebi ismini bergan bo‘lsa, uning onasini u Qurvonbibi deb atagan, ya‘ni uning Razzoq so‘fidek badfe‘l bir kimsaga o‘zini-o‘zi qurbon qilganligini ta‘kidlamog‘chi bo‘lgan.

Cho‘lpon Zebi fojiasining muhim sababchisi sifatida Razzoq so‘fini qoralar ekan, uning ham diniy bid‘at va fanatizmning qurboni ekanligini unutmaydi. Romandagi qariyb barcha qahramonlar pastdan yuqoriga qaragan holda, biri ikkinchisiga tobelashib, mutelashib boradi. Agar Zebining inon-ixtiyori Razzoq so‘fida bo‘lsa, so‘fining jilovi Eshon boboning qo‘lida. Eshon bobo o‘z navbatida Akbarali mingboshiga, mingboshi esa Noyib to‘raga bo‘ysunadi. Asar Zebilar xonadonining fojiali yakuni bilan tugaydi. Taqvodor ota o‘z eshonbobosiga isyon qiladi va uni o‘ldirish darajasigacha yetadi. Baxtsiz ona esa telba bo‘lib qoladi.

Cho‘lpon o‘zining “Kecha va Kunduz” romanida qahramonning hayotida goh-gohida qaytalanib, takrorlanib turadigan azoblanish, uyalish, hayajonlanish kabi tuyg‘ularni ham gavdalandiruvchi ichki monologlardan foydalanadi. Romanda bir xalqning ilgarigi hayotidan tarixiy asarlar yozib, xat shaklidan keng qo‘llanish yoki barcha qahramonlarga bog‘liq teng va bir xilda foydalanish mumkin emas. Ammo boshqa xalqlarning turmushi va hayotidan

tarixiy asarlar yozganda bu usul o‘tgan davrga bog‘liq barcha qahramonlarning yozgan xatlari shaklida qo‘llanaverishi mumkin, sababi, bu shu xalqlarning savodi, bilim darajasi, umuman olganda, tarixiy haqiqatga to‘g‘ri keladi. Xullas, Cho‘lpon bu romanda o‘zbek xalqining mustamlakachilik davridagi fojiali hayotidan kichik bir lavhani qalamga olish orqali, kechagi tarixiy o‘tmishning haqqoniy manzarasini yaratishga erishdi.

Cho‘lponning xarakter yaratish usullari va obrazni tipiklashtirish borasidagi sa’y-harakatlari samarali yakun topgan. Xotin-qizlarning erk-u ozodligi mavzusining oldingi o‘ringa chiqarilishida, tabiiyki, asarning syujet qurilishi yetakchi rol o‘ynaydi. Buni aynan hayotni sevuvchi, orzu-havaslari yuksak, biroq mute qiz Zebi misolida berilishi xalqning mavjud murakkab hayoti, ruhiyatiga aynan mos edi.

Cho‘lpon bu romanda ijodining bosh masalasi sifatida mavjud ijtimoiy tuzumni o‘zgartirish, mustamlakachilik kishanlarini parchalash lozimligi haqidagi fikrni katta badiiy kuch bilan ifodalagan bo‘lsa, G‘afur G‘ulom “Netay” qissasida jamiyatning katta illatlaridan birini qalamga oladi. Yozuvchi “yomon xonning zulmi”ni, mingboshilar, shahar qozilari, gubernatorlarning zo‘ravonligini qahr-g‘azab bilan fosh etadi va “ko‘ngillari yig‘lagan, yuzlari kulgan, qalblari haqoratlardan qonagan” ayollarni ximoya qiladi. G‘afur G‘ulom XX asr boshlaridagi Turkiston hayotini ezgu va razil kimsalar o‘rtasidagi to‘qnashuvlar, taqdir o‘yinlari, ijtimoiy jarayonlar zahirida Netayxonning ayanchli taqdiriga sabab bo‘lgan shart-sharoitlarni, jamiyatni, turfa xil kishilar xarakterini gavdalantirib bera olgan, inson farzandining haq-huquqsizligi qattiq qoralagan. Cho‘lpon esa o‘z g‘oyasini ifodalashda asosiy obraz sifatida Zebini tanlagan. Zebining nozik qalbi, ta’sirchan ruhiyati, sodda va orzular dunyosida yashovchi dunyosi davr muammolarini teran ifodalashda juda qo‘l kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon” . – T: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 161 b.
2. G‘afur G‘ulom “Netay”. – T: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1983. – 45 b.
3. Muhammadjonova G. “Badiiy asar tahlili” . – T., 2019. – 78 b.
4. Abdulhamid Cho‘lpon. “Kecha va kunduz”. – T., 2004. – 259 b.